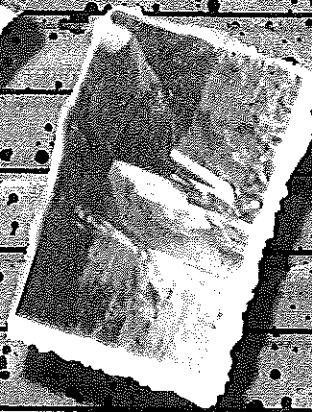
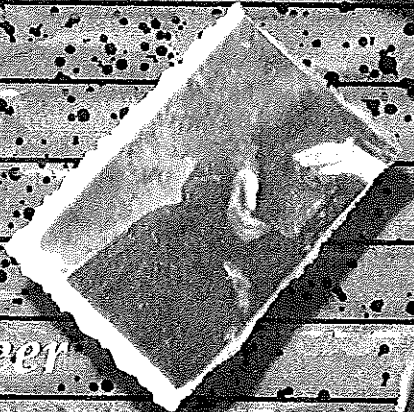

GEZEGD EN GEZWEGEN

Charles Vergeer

Charles Vergeer,
Docent filosofie van
Fontys Hogeschool Sociaal
Pedagogische Hulpverlening,
schrijver
en vader van twee kinderen

Charles Vergeer

'And all our yesterdays
have lighted fools
the way to dusty death.'

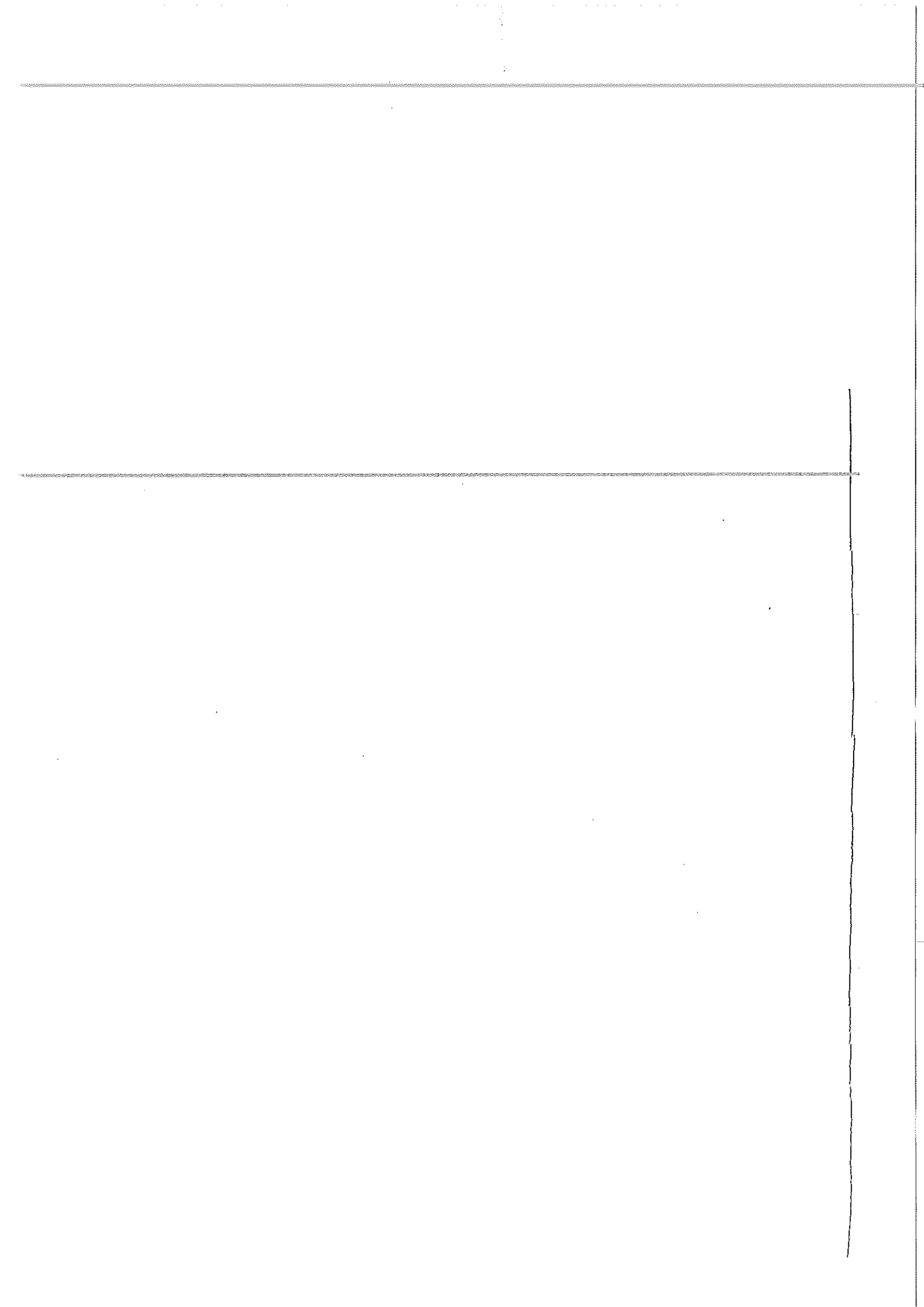
Shakespeare: *Macbeth*

Charles Vergeer

Gezegd en gezwegen

Charles Vergeer

Terloops en gaandeweg

Aanraden kon hij het mij niet. 'Er komen zo veel gekken op af!' Afraden mocht, als studieadviseur van de Centrale interfaculteit, eigenlijk ook niet. Wenkbrauwen fronzden en de jonge student lang en doordringend aankijken, moest voldoende en afdoende zijn.

'Hoe denk je dan later aan een boterham te komen?

'Een verrassende vraag, iets waar ik nog niet zo stil bij had gestaan. De man tegenover me was graatmager, aan een boterham had ook hij blijkbaar nog niet zo gedacht. 'We zien wel', mompelde ik. En, fermer dan nodig, legde ik uit dat filosofie 'de enige studie was die uiteindelijk écht van belang was.'

Natuurlijk had Johan gelijk. Van mijn medestudenten kreeg vrijwel niemand een baan die veel met de gekozen studie te maken had. L. werd postbode, overdag bezig de post te sorteren, 's avonds zich verdiepend in de tekstfragmenten van Heraclitus. D. werd etaleur. Bij de Bijenkorf in Amsterdam. Als ik er langs loop bewonder ik de diepzinnigheid van die uitstalkasten. V. slijt melk en, sinds kort, ook tabak en lectuur. 's Avonds leest hij Hegel. J. las Hegel nooit en werd interim-manager. Verdient op een dagdeel 'méér dan Lubbers' maar blijft mismoedig. 'T is allemaal maar gelul, ze kijken vooral naar het smoel dat je erbij trekt.'

De faculteit was gevestigd in een gebouwtje aan de Nieuwe Achtergracht, een gebouw van vóór de revolutie, die van 1848. was een diamantslijperij gevestigd. Daarboven, op de zolderverdieping met schuine balken, was de Centrale interfaculteit gehuisvest. Een lange gang met ter weerszijde kamertjes, een secretariaat met koffiezetapparaat en een stencilmachine. Twee lokalen voor colleges. In 'het kleine' pasten twaalf, in 'het grote' wel twintig studenten. De 'grote' colleges werden in de Oudemanhuispoort gegeven. Kleinere bijeenkomsten gewoon 'bij professor thuis'.

De zaligste plek was de instituutsbibliotheek. Een goed deel van de boeken, zoals de collectie esthetica, stond in de werkkamers van de hoogleraren. De rest stond in kasten en was vrij toegankelijk. Soms was mijnheer de bibliothecaris er. Die rookte een sigaar en bladerde in catalogi. Hij schreef je naam, de naam van de auteur, de titel en het nummer van het uit te lenen boek op een blaadje. Als hij er niet was, moest je dat zelf doen. Een uitleentermijn werd nooit afgesproken. Een deel Schelling of Schopenhauer kon toch niet 'binnen drie weken' met vrucht bestudeerd worden? Niet alle boeken werden ooit teruggebracht. Ik heb er nog steeds enkele in voortdurende leen. Een goed bibliothecaris zal daar begrip voor hebben.

Arthur Schopenhauer

Soms werd het onderwijs nog 'aan huis' gegeven. Bij het inleidend college over *De anima* van Aristoteles waren ook de classici welkom, dat werd dus in het klein auditorium van de Universiteitsbibliotheek gegeven. Maandagochtend van tien tot twaalf. Professor Drossaart Lulofs trad binnen, boog even, ging achter het kathedraal staan en sloeg zijn, reeds jaar en dag gebruikte, collegeboek open om voor te lezen. Het grappig ging natuurlijk dat hij ooit begon met: 'Op deze regenachtige dag, mijne heren, buigen wij ons weer over ...' er geen acht op slaand dat het dat jaar op die dag een stralende ochtend was en dat er, sinds alweer wat jaren, ook dames, 'meisjesstudentes' bij de 'mijne heren' aangeschoven hadden.

De hoogleraar liet dit soort colleges liever aan zijn assistent over. Voor het echte lezen van Aristoteles, *De generatione et corruptione*, meldde wij ons dinsdagochtend, stipt kwart over tien, bij de woning van professor aan de Amsteldijk. 'Wij': dat wil zeggen, de assistent, Dr. Bartel Poortman en twee studenten. Althans de eerste keer: nadien kreeg ik drie jaren achtereenvolgend een *privatissimum* van professor en zijn assistent.

Een dienstmeisje - 'het daghitje', zei professor - opende voor-, tocht- en kamerdeur. Daar was mevrouw, en ze keek telkens weer verheugd. 'Dag, heren.' Daarna zwegen we en wachtten tot eerst de thee en daarna professor zelf kwam. Dan werden de schuifdeuren dichtgeschoven,

Friedrich von Schelling

hervatte mevrouw haar borduur- of breiwerkje in de voorkamer en bogen wij ons in de achterkamer over Aristoteles. Drie jaar over een Griekse tekst die op één achternamiddag gelezen kan worden. Zin voor zin, in het Grieks. 'Menen de heren dat dit Ionische plurale dativi zijn?' vroeg professor dan en gaf, tot mijn opluchting, altijd zelf het antwoord. 'Des neen toch, heren.' Hoewel een geleerde Engelse heer dat wel ooit ergens had beweerd. Wij toonden onze verbazing over zoveel onkunde. Het aardigst was de pauze, andermaal met thee. Dan kwamen anekdotes, roddels en verslag van geleerd gekissebis. 'Die mevrouw Cornelia de Vogel, die nou hoogleraar Grieks in Utrecht is, zeg, die begreep destijds nog niets, hélémaal niets van zo'n laat Byzantijnse tekst!' 'Zeker, heren, die Slauerhoff heb ik nog wel gekend hoor. En goed ziek van geweest ook. Op de apotheek hadden ze het handschrift van zijn recept niet kunnen lezen. Nou, we hebben het wel overleefd hoor en ik lees die boekjes van hem nog graag.' 'Wijsbegeerte, dat is eigenlijk niks voor mij, heren. Alleen Schopenhauer, die lees ik graag. Ja, wel wat zwartgallig vaak, maar mijn bittertje smaakt me insgelijks.' Het filologisch handwerk leerde je wel en degelijk van hem.

J. J. Slauerhoff

De hoogste stoel werd bekleed door Otto Duintjer, hoogleraar metafysica en kenleer 'alsmede hun geschiedenis'. College: dinsdagavond in de Agnietenkapel. Spreekuur: thuis.

Bij de vallende duisternis liep de gotische bovenzaal van de voormalige kapel, waarin later het Athenaeum illustre gevestigd was, halfvol. Op de voorste rij wat oudere dames, adepten nog van Duintjers voorganger, Oldewelt. Die snakten naar wijsheid, diepzinnige wijsheid. Het diepe trok haar meer dan het zinnige. De momenten waarop de professor niets zei, maar in gedachten verzonken over alle hoofden heen staarde, achtten zij het veelzeggendst. Wat hij vervolgens zei, in het befaamde college over regelgeleid gedrag, was vooral analytische filosofie en viel dus tegen. Duintjer groeide in die jaren uit tot een soort goeroe; meer door wat hij verzweg en suggereerde dan door wat hij zei. Het college over regels en regelgeleid gedrag begon in het smalle zaaltje naast de portiersloge van de Oudemanhuispoort. Na twee weken was het zo overvol dat uitgeweken moest worden naar een grote zaal en de laatste colleges van die reeks werden in de grote bovenzaal gehouden.

Zijn spreekuur was rustiger. Bij de secretaresse een briefje inleveren waarin om belet verzocht werd en op het aangegeven tijdstip verschijnen op de Stadionkade bij professor aan huis. Toen ik de eerste keer belde bleek professor nog niet thuis, volgens zijn dochtertje dat de

deur opendeed. Ze vroeg of ik wellicht zin had om 'te scheppen' en voerde mij mee naar een gangkast gevuld met zand en speeltjes. Zij was vijf en aandoenlijk lief. Een kwartier later bleek haar vader tóch thuis en kwam informeren of ik al klaar was. 'Nee', zei zijn dochter, 'wij zijn net zo leuk aan het spelen'. Er werd dus wat extra tijd ingeruimd en het tentamen over de kenleer van Kant begon met de vraag: 'Wilt u wellicht een schuier?' Op vragen omtrent de transcendentale deductie van de zuivere begrippen van het verstand was ik voorbereid maar dat ik onder het zand zat, drong nog even niet door.

Het was een kamer met veel licht, een wand vol rijen Kant, Fichte, Wittgenstein en Husserl, en, achter het bureau, een kale muur met daarop een poster met een schilderij van René Magritte: een vis, een hoofd, een hoed hangend aan een klerenhanger, de klerenhanger aan een spijker en de spijker ... aan niets. Hét beeld van de filosofie, zei Otto, alles wordt wel ergens aan opgehangen en tenslotte hangt dan alles af van de laatste wijsheid, de metafysica ... die zelf in de lucht hangt. Voor een Leidse domineeszoon een bedreigend beeld.

Over de man die mij het meest aansprak, Barendse, heb ik elders (*Vragen naar zin* pp. 111-116) wel eens verteld.

Vrijwel alle tentamina werden nog mondeling afgenomen. Dat met Albrecht Kwast over *Sein und Zeit* van Heidegger duurde iets meer dan

Immanuel Kant

Johann Fichte

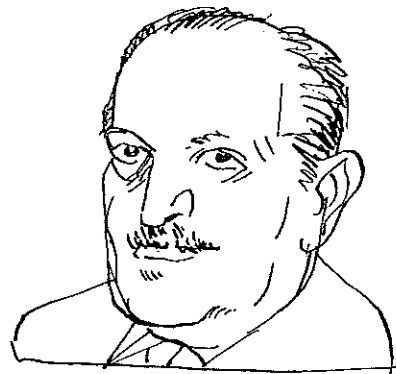
Ludwig Wittgenstein

drie uur. Een gesprek vol aarzeling en stilte. 'Fijn dat je het allemaal zo begrijpt', zei Albrecht tenslotte, 'ik begrijp er zelf niet zoveel van.' Didactische bedoeling en bescheidenheid, spot en verlegenheid mengden zich onoplosbaar door elkaar.

Het mooiste college ooit: dat van Aleida van Dalen op de dag dat ze door griep geveld haar stem verloren had. Twee uur Hebreeuws doceren, zonder één woord te zeggen.

Bij haar werklessen had ik een keer ook beter mijn mond kunnen houden. Na eindelijk al die Hebreeuwse letters en leestekens onder de knie te hebben, begonnen we met een eenvoudige tekst: het boek Ruth. Iedereen wist dat in het begin de Naam stond, aangeduid door het tetragram, maar niet door mensenmonden uit te spreken. Mijn mond begon echter al 'Ja...' te articuleren toen het van alle kanten dreigend klonk: Adonai!

Meteen na mijn afstuderen kreeg ik een baan, een baantje van zes uur aan een Havo in Koog aan de Zaan. 'Algemene of maatschappelijke vorming' heette het, meen ik. De rector liet weten dat ik zelf mocht weten wat ik deed. Al bij het eerste uur trad een scholier binnen die mij liet weten: 'Mijn vader zegt dat ik voor dit vak rustig een nul mag halen, het is toch geen examenvak.' Dat viel niet tegen te spreken.

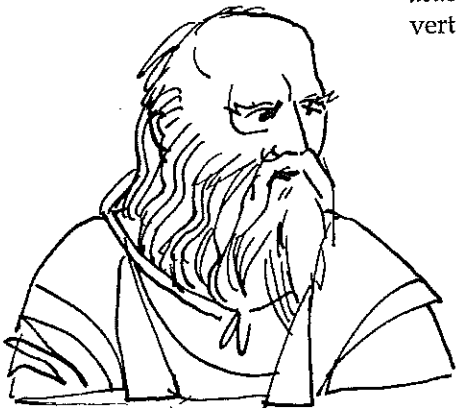

Martin Heidegger

Gelukkig dat scholieren ook mensen zijn en dat die dol op verhalen zijn. Ik liet ze vertellen, over reïncarnatie, reageerbuis-bevruchting racisme en roereieren bakken (er was ook een leerzaam weekeinde buiten gepland) en probeerde zelf er 'iets aan toe te voegen'. Het waren de jaren zeventig, er moest toen nog niks.

Al in datzelfde najaar kreeg ik een echte baan, in Eindhoven, en verschenen mijn eerste echte publicaties. In Maatstaf verscheen eerst *Nietzsche in Parijs* en daarna volgden enkele vertalingen, van Kallimachos eerst en van Strato van Sardes wat later.

Voor de studie filosofie was kennis van de beide klassieke talen destijds nog een vereiste: Je moest Plato in het Grieks en Cicero in het Latijn kunnen lezen. Dat moest, maar iedereen hanteerde de rode en groene deeltjes van de Loeb serie en las daarvan uitsluitend de rechterpagina. Daarop stond de Engelse vertaling. Alleen als die onduidelijk was, werd links gekeken of de oorspronkelijke tekst even een handje kon helpen. Alleen bij Drossaart Lulofs en Barendse werd de doctoraal student spottend aangekeken als die geen Oxford- of Teubner editie hanteerde met enkel de Griekse of Latijnse tekst. Bij Barendse las een kleine groep studenten *De coniecturis* en, na zijn ziekte, *De quaerendo deum*, over het zoeken naar God. Op zijn zolderkamer op de Prinsengracht, zijn pied à terre in Amsterdam, las ik met hem nog *Cur deus homo?* van Anselmus. Om de talenkennis wat te verbeteren vertaalde ik her en der teksten: filosofische en andere. Hoe een aantal

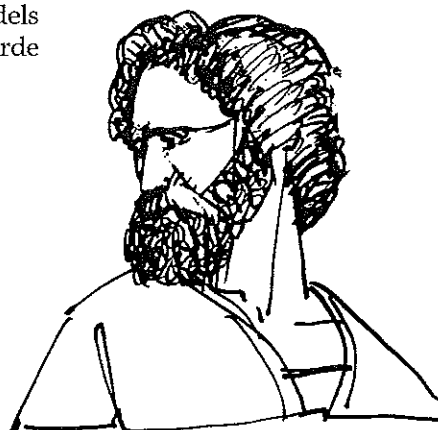

Plato

van die vertalingen ooit in handen kwam van Martin Ros, toen hoofdredacteur van *De Arbeiderspers* en de drijvende kracht achter *Maatstaf*, weet ik niet meer. Wel dat Martin me op Singel 262 ontbood en liet weten: 'Die geile versjes zijn leuk. Die komen in *Maatstaf* en daar moet je mee doorgaan. De rest is flauwekul en volkomen onbruikbaar.' Erotische Griekse gedichten dus, vooral uit de *Anthologia Palatina*.

De Arbeiderspers was toen al uit de Rode Burcht op het Hekelveld verhuisd naar een grachtenpand op het Singel. Statige stoep, voordeur die met twee handen opengeduwde moest worden, gang, vestibule en voorkamer met veel marmer - en daarna hield het op en was alles oud en krap. Wie naar de hoofdredactie wilde, moest dat doen door de kamer van de directeur heen, een soort alkoof op het einde van een gang. Daar zat Theo Sontrop, altijd met een zwarte zonnebril op. Hij deed vriendelijk maar was nooit goed gehumeurd. Martin zat twee trappen hoger, een gewone trap met een touw als leuning en een trapje dat naar een luik voerde dat met een touw aan een katrol omhoog gehouden werd.

Het kamertje was overvol met boeken: kasten, planken, de vloer, beide tafels en stoelen, overal lagen stapels boeken. Je had je hoofd nog niet boven de zoldering gestoken die de vloer van zijn kamer was, of de bewoner was al begonnen je toe te spreken. Een mengeling van adviezen, vragen, flapteksten, meningen, krantenrecensies en roddels over collegae werd in hoog tempo over je uitgestrooid. Martin kieperde

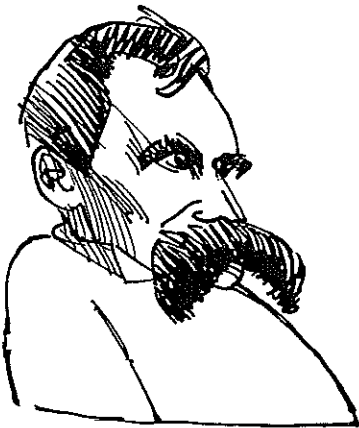

Aristoteles

de vuilnisemner van zijn hart over je uit. Heb je dit, heb je dat niet gelezen? En de recensies daarover? En weet je dat er al een Franse dissertatie over is verschenen? Met een fascinerend notenapparaat! Moet je lezen! Al die delen heb ik al zes, zeven keer herlezen. (Dat laatste natuurlijk over de Memoires d'outre tombe van René de Chateaubriand). Léautaud, Paul Léautaud! Heb ik gesproken! Op het redactie bureau van de N.R.F..

Verbijsterd was ik al na twee, drie minuten, achterdochtig pas na afloop. 'Nee', hijgde hij mij toe, 'moet je niet doen. Heeft geen toekomst meer. Teken liever, zoals ik, in op de MEGA.' Uit Oost-Duitsland ontving hij, om de zoveel maanden, weer een nieuw, dik deel van de Marx-Engels Gesamtausgabe. Ik had gezegd te willen intekenen op de nieuwe editie, door Colli en Montinari, van de werken van Nietzsche.

Nietzsche! Nóg beter dan die erotische gedichtjes die ik om de zoveel tijd aanleverde. Wat zeggen ze in Parijs, wat in Rome over Nietzsche? Alsof ik dat wist. Maar Parijs was niet ver en in Rome was ik toen vaak. Dus verschenen na verloop van tijd in Maatstaf artikelen over de receptie van het denken van Nietzsche in Parijs, Rome en, vooral, Bazel en Weimar. Ik was op weg om 'Nietzsche specialist' te worden, althans in de luid toeterende teksten van achterflappen, en een nieuwe editie van de werken van Nietzsche, onder verantwoordelijkheid van die vermeende specialist, werd reeds aangekondigd. Het is er, zeker na de aanval van W.F.Hermans, niet van gekomen en ik keerde mij om naar andere goden.

Nietzsche

Wie maakt uit of het goed of niet was? Vooraf viel er niets over te zeggen en nu, achteraf, nog veel minder. Een goed deel van mijn tijd, aandacht en energie ging er wel inzitten. Toch was het allemaal door tijd en toeval begonnen. Op een dag in de Bijenkorf op het Damrak in Amsterdam.

Op dezelf-de plek zie ik nu alleen nog maar 'Yves Rocher' of 'Fashion Style' staan, en loop eraan voorbij. Toen waren er bakken met boeken en was het uitverkoop. Mijn oog viel op *De Waterman* van Arthur van Schendel. De prijs was doorgestreept en tot één gulden verlaagd. Mijn geleerde broer had een eerste druk van dat boek in zijn kast staan en had bovendien op het college bij Garnt Stuiveling gezegd dat er maar drie grote schrijvers in Nederland waren: Multatuli, Van Schendel en Van het Reve. Stuiveling had gevraagd of Couperus daar niet ook bij hoorde maar dat bleek niet het geval.

Die middag las ik het boek in één ruk uit. Het overweldigde me volkomen en nog nu kan ik vaak dijken, water door een al laagstaande zon beschinen, rode dakpannen op kleine huisjes of een kerktoren heel in de verte, niet anders zien dan door de ogen van Maarten Rossaart, de Waterman.

Louis Couperus

Multatuli

Arthur van Schendel

Gerard van het Reve

Wat een boek, wat een schrijver. Alles wilde ik van hem lezen. De heerlijke tijd kwam van fietstochten met een vriend naar Haarlem om daar langs de antiquariaten te gaan en nieuwe titels van Van Schendel te ontdekken en voor enkele guldens aan te schaffen. Het duurde geen jaar voor we alle, ongeveer vijftig, boeken van hem te pakken hadden gekregen, gelezen en in hooggestemde gesprekken besproken hadden. Wat daarna te doen? Die herfst besloten we het telefoonboek van Amsterdam eens te raadplegen om te zien of er nog verwanten van de schrijver - die een jaar voor mijn geboorte overleden was - waren. Naar bleek, een zoon en een dochter. Omdat de zoon directeur van het Rijksmuseum was dorsten we die niet zomaar te benaderen en dus belden we 'C. van Schendel, Keizersgracht 743 sous.' Die was verguld met de belangstelling voor het werk van haar vader, dat destijds al ver in de vergeethoek terecht begon te komen, en nodigde ons uit voor een bezoekje.

Een Amsterdams grachtenhuis uit de late achttiende eeuw, met dubbele stoep en een strenge gevel. Het stukje Keizersgracht dichtbij de Amstel waar nog veel boten en schuiten aangemeerd lagen. Boven woonde mevrouw N.-H., telg van een bekend Amsterdams patriciërsgezicht, kleindochter van een van de drie oprichters van Artis. Van de twee verdiepingen van het dubbele herenhuis bewoonde zij slechts één kamer, schuw als een nachtuil. Ik heb haar maar twee keer gezien, een schim, nagelaten uit de negentiende eeuw.

Corinna van Schendel

In het eerste jaar, even bij een huisconcertje dat in de achterzaal van mevrouw gegeven mocht worden. Ze was geschrokken van de geluiden en vergeten dat ze voor zoiets toestemming verleend had.

Enige jaren later zag ik haar weer bij toeval toen we op de zoldering de houten achtkantige takels gingen bezien. De takels waarmee nog de eerste bewoner zijn inboedel in het huis had gebracht. Enkele maanden later werd haar ontzielde lichaam daar gevonden. Al vele jaren volkomen vereenzaamd, had ze zich aan de hijsinstallatie verhangen.

De keuken en kelderkamer waren aan Corinna (Kennie) van Schendel verhuurd. De eerste keer dat ik Kennie zag, ze was toen even over de zestig, was ze snipverkouden. Later begreep ik dat het allergisch, hooikoorts was. Ze zat in de lage, donkere voorkamer met het prachtige balkenplafond op een rode chaise longue, een soort Napoleontisch meubel, en droeg een gehaakte omslagdoek en een soort hoofddeksel dat ik slechts kende door de tekening door Holbein van Erasmus die op zijn ezel over de besneeuwde Alpen trekt en daarbij bezig is de *Lof der zothed* te schrijven.

In het voorjaar van 1974 vielen de Monteverdi weken. Voor het eerst hoorde ik avond na avond muziek van die vroeg zeventiende eeuwse Venetiaan in redelijk authentieke uitvoering, met een, uit Engeland overgekomen, altus. Een man die als een vrouw zong, dat hadden we in het kerkkoor nog nooit meegemaakt.

Muts van Erasmus

Een van de concerten was in de Doopsgezinde schuilkerk op het Singel. Het was uitverkocht maar met duwen, dringen en dwingen kwam ik er in. Floris Rommerts zong madrigalen uit de liedboeken van Mantua, zoals het *Lamento della nimfa*. In het Leonhardt-consort fungeerde Marie Leonhardt als concertmeesteres. Na enige tijd werd ze onderbroken door een boze stem uit het publiek. Wat die man toen riep, weten we nog steeds niet. Was het 'de kleren van de keizer!', je mag dan wel de vrouw van zijn maar zelf goed spelen kan je niet. Of riep hij, plat Amsterdams; 'De kelère kèn je krijge!'

Hoe dat zij, in de pauze kwam een lange jongeman op me af, stelde zich voor als Arthur van Schendel (kleinzoon van) en vroeg of ik even bij zijn tante wilde komen. In de hoge kerkbanken zat Kennie en die vroeg of ik lid wilde worden van de redactiecommissie voor het Verzameld Werk van Van Schendel dat uitgeverij Meulenhoff wilde gaan uitgeven. Ik was van lezer tot kenner opgewaardeerd, vooral omdat een echte kenner, Piet Calis naar Indonesië was vertrokken en mijn vriend Rens in Engeland was gaan wonen.

De vergaderingen van deze commissie bijwonen was heel plezierig ook al omdat meteen nadien een cheque kwam met een, voor een student, aanzienlijk bedrag, 'honorarium' geheten. Zouden we de naamvals -n behouden en visch en wensch wel omspellen? Tja, dat viel te bezien en wellicht op een extra in te lassen vergadering te beslissen.

Constantijn Huygens

Zoon en dochter van Van Schendel, Kennie en Sjeu, waren aanwezig maar onthielden zich van bemoeienis: de heren immers waren de echte kenners. De heren waren Frits Huygens en Be Veurman, de Belg Bittremieux, die nooit verscheen maar aan onze werkzaamheden wel 'zijn naam leende', Harry Scholten en ik.

Op het lyceum had ik Nederlands gehad aan de hand van de methode *Verbeelding en werkelijkheid* van Huygens en Veurman. Moest ik thans deze oudere heren de les lezen? Met beide raakte ik bevriend. Be Veurman, wat vereen-zaamd in zijn woonboot, verzamelaar en verzorger van edities van liedjes, versjes en wijsjes en steeds opziend naar zijn zo veel vitaler en bevlogener vriend. Frits Huygens stamde werkelijk in rechte lijn af van Constantijn Huygens. Hij vertelde, met veel genoegen, hoe hij eens in het trappenhuis van het Mauritshuis voor het fraaie schilderij van Huygens en zijn kinderen had gestaan en in gesprek was geraakt met een Amerikaan. Die, hem onbekende, man had bij het afscheid gezegd: 'Well, Mister Huygens, it was a pleasure to meet you'. Tijdens het gesprek had hij de frappante gelijkenis tussen de geportret-teerde en zijn drie eeuwen jongere telg opgemerkt

De drijvende kracht in de commissie was Frits Huygens. Als een ervaren kardinaal wist hij telkens weer andere wankele meerderheden te formeren. Het werk moest voort en het moest zoals hij het wilde. Onze botsingen waren vaak hard maar altijd op een heuse en voorkomende wijze. Dat zijn wat ouderwetse woorden. Woorden die ik

Frits Huygens

slechts schrijven kan. Frits kon zoiets nog gewoon zeggen. Het was een man in wiens hoofd het nooit op zou kunnen komen vóór een dame een huis binnen te gaan, zijn hoed niet even te lichten bij het groeten en om even om een auto - waar hij nog 'wagen' tegen zei - heen te lopen om voor haar het portier open te houden.

Menigmaal logeerde ik bij hen, Frits en Hetty, in Hummeloo om een heel weekeinde door te kunnen werken aan de uitgave. De dag begon dan vroeg en er werd lang en hard gewerkt. 's Avonds gingen we deftig uit eten. Genant: twee oude mensen die wat muizenhapjes namen en hun eerste en enige glas wijn maar half leeg dronken - en ik. Weer terug in hun huis werd muziek beluisterd. Geen eenvoudige zaak. Mahler en Wagner waren 'de meesters' en hun muziek te mogen beluisteren was een voorrecht en een hoog genot. Laat de ogen geloken of gesloten zijn, de vingertoppen gespist en tastend bijeen, elke kuch onderdrukt en het lepeltje in de koud wordende koffie onaangeroerd blijven! Na de laatste krassen en het wegsterven van het geruis van de koffergrammoffoon diende het minuten lang doodstil te blijven. Pas langzaam ontwaakten we uit de zalige roes.

Gustav Mahler

Richard Wagner

Ik zie zijn scherpe profiel, als van een farao, in deze aandachtige luisterhouding nog voor me. Mijn ogen gleden over de rijen boeken in de kamer en naar buiten, langs de paarden en over de velden tot de rand van de al in duisternis gehulde bossen. Enkele van die boeken staan nu in mijn studeerkamer. *Doktor Faustus* van Thomas Mann gaf hij me. Een gruwelijk boek, het belangrijkste wellicht van onze twintigste eeuw. Voor hem was *Der Tod in Venedig* de evocatie van Mahler en het verlangen naar schoonheid, *Schoonheid* – voor mij was het Nietzsche, die beschreven werd in de figuur van Gustav Aschenbach, en de geschiedenis van zijn ziekte en vlucht in de waanzin.

Thomas Mann

Een geheugen als een filter

We vergaderden nog op het oude adres van Meulenhoff, enkele kleine grachtenpandjes op de Prinsengracht, vlak naast 'De Uitkijk'. Het was de tijd dat Tilly Hermans nog zonder schoenen rondliep en afwezig zat te staren omdat ze verliefd was op Adriaan van Dis en Jan Wolkers ruzie had met Laurens van Krevelen. 'Waar is die lul! Ik ram hem op zijn kop' klonk de hese stem van Jan beneden. De receptioniste zei dat 'Mijnheer van Krevelen helaas verhinderd was' en Laurens zat wat witjes te slikken en poogde ons uit te leggen hoe keurig alles toch gegaan was. Later verhuisde Meulenhoff naar het kapitale grachtenpaleis van de zeventiende-eeuwse burgemeester Dirk Hooft, in de bocht van de Keizersgracht. Ondanks het koude marmer en het bekoelen van de liefde droeg Tilly nog steeds geen schoenen.

Had ik geweten wat ik nu weet - zo helder als de wind in de kale takken van een boom - dan had ik nooit gedaan wat ik deed. In de grote keuken van het huis aan de Keizersgracht werden vaak huisconcertjes gegeven. De eerste keer dat ik daar kwam herkende ik meteen de zoon van Arthur van Schendel: een stevige man met die opmerkelijke Van Schendel haarinplant. 'Je broer', zei ik tegen Kennie, 'was er niet' zei ze verbaasd. Pas later leerde ik Sjeu kennen, een kleine man uit een andere eeuw.

Jan Wolkers

De vriendelijke afstandelijkheid die hij steeds behield, de aarzelende beslistheid van zijn optreden verrieden een vertrouwdheid met regels en conventies die voor ons niet meer weggelegd was. Hij heette, als zijn vader, Arthur maar werd Sjeu genoemd. Een parmantig joch dat Mesjeu genoemd werd. Zijn zus - een modern woord dat zij altijd verbeterde in zuster - heette Corinna maar werd als peutertje al Krentje genoemd, later tot Kennie vervormd. Ik heb haar maar één keer Krentje horen noemen. Dat was in het Letterkundig Museum door de dichter J.C. van Schagen. Ze was op hem toegestapt om haar excuses aan te bieden. Destijds, het eerste jaar van de grote oorlog, waren de Van Schendels op vakantie in Domburg en het vijfjarig meisje had daar een wat oudere jongen voorbij zien gaan die ze opeens nageroepen had: 'Viezerik!'. En dat zonder enige reden. Dat wilde ze even rechtzetten. 'Ik kan er mij niets van herinneren', sprak de dichter. Dat verbaasde Kennie. Het was inderdaad bijna zeventig jaar geleden maar het zat haar toch nog dwars. 'Wel weet ik nog, met permissie mevrouw, het moment dat uw oog week. U was een meisje van zeven of zo en buiten voor het huis aan het spelen toen een kar met een paard ervoor langsging. Toen zag ik dat uw ene oog niet meer terug uit de hoek kwam en hoorde ik u verschrikt roepen naar uw moeder. Het is nóg niet helemaal over, zie ik. 'Kennie en Sjeu hadden nog een oudere zus, Bartje (Hubertina), uit het eerdere huwelijk van hun vader met de rijke Van Eeden adept Bertha Zimmermann. De eerste keer dat ik beide zussen samen zag, maakte ik de opmerking dat je wel kon zien dat ze

J.C. Schagen

zussen waren. Ze schaterden en pas veel later hoorde ik waarom. Tot hun achttiende hadden ze dat zelf ook gedacht, daarna kregen ze te horen dat Bartje helemaal geen halfzus was. In de zomer van 1902 was Arthur van Schendel nog verloofd met Truus Coorengel en Bertha Zimmermann zwanger. De vader was de kunsthandelaar van M. In het najaar ging Van Schendel naar Engeland, trouwde met Bertha en echtte het kind dat weinig later geboren werd. Een jaar later werd hun beider dochtertje geboren maar in 1905 stierf zowel de kleine Suze als Bertha. Van Schendel vertrok met de kleine Bartje naar Doorn en hertrouwde enkele jaren later met Annie de Boers. Pas bij haar huwelijk, met 'een Indischman', kreeg Bartje de ware toedracht te horen. De lezers van de Haagse Post konden enkele jaren geleden, in een artikel van Adriaan Morriën, nog de beschuldiging lezen dat Van Schendel 'moest' trouwen omdat hij een dame al zwanger had gemaakt. Een 'onthulling' schalde Morriën. Kennie wilde, buiten de vriendenkring, niet anders dan met 'juffrouw Van Schendel' aangesproken worden. Het woord had voor haar nog de betekenis behouden van 'ongetrouwde vrouw' en de latere waarde van het woord, waarbij de nadruk op 'jonge' tegenover oudere vrouw kwam te liggen, werd door haar genegeerd. Er was maar één mevrouw Van Schendel, dat was haar moeder. Annie Van Schendel - De Boers woonde in een statig pand in de Vondelstraat. Ze was reeds

Bertha Zimmermann

over de tachtig en hoorde er wel van op dat er zich weer jongelui aangemeld hadden die belangstelling toonden voor het werk van haar man. Haar eigen belangstelling was in de loop der jaren wat weggeëbd. Om dat weer terug te halen vroeg ze Kennie eens een boek van Pappa voor te lezen. Het werd *Een eiland in de Zuidzee* en het viel tegen. Was dát nu dat zo bewonderde werk van haar man? Nog vóór de handeling van het verhaal goed op gang was gekomen, had ze er al de brui aan gegeven. Bijna veertig jaar was ze nu weduwe van de grote schrijver geweest en nu bleek opeens dat 'de boeken van Pappa' haar alleen nog maar konden vervelen. De jongelui werden wel uitgenodigd maar de visite van week tot week uitgesteld. Ze was 'oud en ijdel', zei Kennie, 'een combinatie die het bezoek van jonge mannen moeilijk maakt.' Ik kende haar alleen nog maar van wat foto's en vooral van het grote schilderij van Jan Toorop dat in het huis van Sjeu hing. Een vrouw als Jet Roland Holst, een soort stroeve statigheid, de strengheid van die zich bewust is van haar eigen schoonheid. Mét Kennie stapte een wereld binnen. Ze kende iedereen. Zelf klaagde ze eerst 'de dochter van' geweest te zijn, nadien 'de zuster van' en tenslotte het gebracht te hebben tot 'de tante van'. Door haar vader had ze iedereen leren kennen die bij mij in de boekenkast stond. Die voor mij Ter Braak en Du Perron bleven, waren Menno en Eddy voor haar. En de Tachtigers, die ze natuurlijk

Annie van Schendel - De Boers

Jan Toorop

niet meer gekend had, kende ze uit de vele verhalen van haar vader. Eens, 's avonds laat op het stationnetje van het Gelderse Dieren, vertelde ze hoe ze eens, als klein meisje op een zwoele zomeravond de slaap maar niet kon vatten. Vóór, op het terras van hun grote huis in Ede, hoorde ze de stemmen van haar ouders en die van 'tante Jet', Rik en Jany Roland Holst. Ze waren in een verhitte discussie gewikkeld over de Russische revolutie en ze hoorde telkens 'Sowjet'. Tenslotte kwam ze in haar pyjama de tuin in en sloeg haar armpjes om tante Jet met het verzoek 'mag ik jou, net als de grote mensen, voortaan óók tante Sowjet noemen?' 'Ik hoor hun stemmen nóg', zei ze afwezig. Ik zag dat ze huilde. 'Eigenlijk ben jij de enige die nog naar die stemmen wil luisteren. Zij zijn verdwenen en hun wereld, mijn wereld is voorbij. Ik hoor hun lach nog, die zomeravond in de tuin. En jij bent de enige nog die ik het vertellen kan.' Dat was onze band. We leefden in dezelfde wereld. Mijn wijze om die wereld te bereiken was de machteloze manier: lezen en zoeken naar wat reeds voorbij is. Haar manier was misschien nog machtelozer. De tijd was verder gegaan, de dagen werden drempels en de weken en maanden wanden van de werkelijkheid. Ik las de briefjes van Jet aan 'lieve Arthur en Annie', zag hoe haar krachtige schrift na '30 derailleerde in de jaren dat ze tussen dood en dementie zweefde, en hoe

Henriëtte Roland Holst

Menno ter Braak

Eddy du Perron

ze daarna, met grote onleesbare hanenpoten weer leerde schrijven om tenslotte nog haar memoires, *En het vuur brandde voort*, te voltooien. De vrouw die brieven had gewisseld met Gorter en Lenin, Kloos en Kautschky, Rosa Luxemburg en Mohatma Gandhi - en die al die brieven, na op de achterzijde boodschappenlijstjes te hebben geschreven, verscheurd had. Toen in 1947 over de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië onderhandeld werd maakte Hatta zich even van de onderhandelingen vrij om Henriëtte Roland Holst, als voorvechtster van en voorbeeld voor de vrijheid van Indonesië met een bezoekje te eren. In het verzorgingstehuis werd de vice-president met alle honneurs ontvangen en door de voltallige directie naar de dichteres geleid. Die was juist bezig met de schoonmaak. 'Ha, dat treft, Mohammed, wil je me even helpen?' De mouwen werden opgestroopt en alle plantenbakken werden door de vice-president van de tuin naar binnen gesjouwd. Toen ze doodziek in het Prinsengracht-ziekenhuis lag kwam op een ochtend koningin Wilhelmina bij haar op bezoek. Dat vond ze doodgewoon en kon het niet nalaten Wilhelmina nog de les te lezen over het beleid van haar regering. Wat en vrouw!

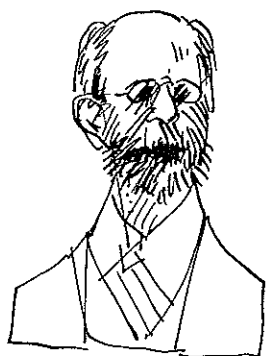
Maar wat een machteloze manier om haar te bereiken, van haar te houden, haar hand vast te houden. Een handvol anekdotes over een vrouw die vergeten en verdwenen is, gehoord van een andere vrouw die

Lenin

Willem Kloos

Karl Kautschky

Rosa Luxemburg

Mohammed Hatta

haar onvergetelijk vond. En wat mij rest is wat papier, stemmen en beelden, vervagende foto's en vergeten verwachtingen. Maar daar gaat een bijna lichamelijke en aardse gehechtheid van uit en een bittere en gelaten betrokkenheid.

'De laatste keer dat ik haar zag en sprak,' vertelde ze, 'was bij een toespraak, enkele weken voor haar dood, voor studentes in een soort patronaatsgebouw vlak achter de Van Baerlestraat. Of ze koffie of thee beliefde, vroeg de voorzitter haar beleefd. Een ijzige blik was het antwoord. Maar hoe had die zoveel jongere vrouw ook kunnen vermoeden dat hier nog iemand was uit de tijd waarin een sterke en reine ziel zulke verslavende genotsmiddelen als koffie en thee afwees. Als Goethe dronk zij enkel chocolademelk en, vanwege de extreme koude, warme chocolademelk zo het U belieft. De zaal was afgeladen vol, de aanvangstijd al verstreken en enkele bestuursleden renden - wanhopig en woedend - door de sneeuw en kou op zoek naar een restaurant of iets dergelijks waar snel een beker warme chocolademelk bekomen kon worden. Haar liet het Siberisch, met een knikje bedankte ze, dronk vergenoegd en bedaard haar kopje leeg en liet zich naar het podium brengen. De rede die volgde was nauwelijks te horen, zij en haar stem waren zo verzwakt dat zelfs de voorste rijen na enige tijd de pogingen om haar woorden te volgen opgaven. Maar de hele zaal zat gespannen te kijken naar die kleine, frêle vrouw, die brandde als een vuur. Zelf was ze niet meer dan het as en de sintels maar wat ze uitstraalde was verzengend.

Henniette Roland Frolst

Alles is dubbelzinnig maar ons verstand, de rede kent daaraan slechts één betekenis toe, net als de religie, ideologie en de geschiedenis, maar de zin van ons bestaan, zoals die naar voren komt in de stemmen die ik hoorde, de taal van hunkering en heimwee, en in de liefde, is veelvuldig tot in het oneindige.

Henriette Poland Holst

Stem en nevel

Bij Kennie leerde ik mensen kennen die ik anders nooit ontmoet zou hebben. Ant ter Braak-Faber, de weduwe en Wim, de broer van Menno ter Braak. Hoeveel keren heeft mevrouw Ter Braak me niet beloofd nog eens te zullen kijken naar brieven van Van Schendel en anderen aan haar man. Een man die ze als jonge vrouw trouwde en waarvan ze daarna bijna levenslang de weduwe was. 'Vraag het haar maar niet meer', zei Kennie. 'Ze is wat verward, ik kijk zelf wel eens bij haar. Ze heeft het meeste onder haar bed liggen.' Van Wim kreeg ik tenslotte wat teksten, die ik later deels publiceerde.

Belangrijker was wat Kennie vertelde. Ze had *Politicus zonder partij* in het Italiaans vertaald en Menno wekelijks les in die taal gegeven. Een snelle maar wat afwezige leerling. Stil en onhandig maar tot leven komend als zijn handen over de pianotoetsen konden gaan.

Over zijn voornemen om bij de inval van de nazi's, de barbaren, een einde aan zijn leven te maken, was hij in gesprekken volkomen duidelijk geweest. Op de avond vóór de capitulatie had Kennie afscheid van hem genomen en was naar Scheveningen gefietst. Op het laatst van de nacht had ze eindelijk nog een plaatsje gevonden op een visserskotter die naar Engeland zou oversteken. Bij het eerste ochtendgrauwen keerde ze terug in de Laan van Meerdervoort en belde aan. Na een eeuwigheid

Menno ter Braak

wachten ging boven eindelijk een raam open en kon ze Ant het goede nieuws toeroepen. Die maakte zwijgend met een gebaar duidelijk dat ze te laat was gekomen.

Enkele uren later belden de Duitsers reeds aan.

De weduwe van Eddy du Perron, Elisabeth de Roos, Bep woonde in Amsterdam. Aanvankelijk nog zelfstandig maar na een val en een gebroken heup werd ze steeds verwarder en angstiger en moest in een verpleegtehuis worden opgenomen. De vrouw die eerst in de jaren twintig de muze was geweest van een groep jonge dichters en schilders en later de Jane uit *Het land van herkomst*, werd nu om de zoveel dagen door Kennie in karretje rondgereden. Niet altijd herkende ze haar zoon en eigenlijk wilde ze nog maar één ding: doodgaan, hier weg zijn, eindelijk van verpleging en verzorging verlost zijn. Kennie kwam altijd vreselijk terneergeslagen terug van deze bezoeken.

Om de zoveel tijd kwam Frida de Matheis-Vogels, een schuw vogeltje. Ze woonde meestal in Milaan en enkele maanden per jaar gebruikte ze haar pied à terre in Amsterdam, een dakkamertje op de Prinsengracht. Ik kende haar slechts als vertaalster maar Kennie vertelde dat ze een lijvige roman geschreven had over haar mislukte huwelijk en haar gekwetste leven. Een roman van dezelfde hoge kwaliteit als *Het land van herkomst*. Dat was voor mij toen nog dé Nederlandse roman van de eeuw. Pas jaren later besloot Geert van Oorschot om *De harde kern* uit te

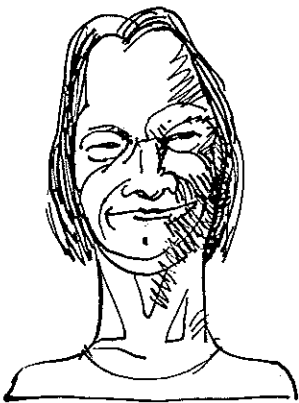

Kennie van Schendel

geven. Het verscheen ongeveer gelijktijdig met het eerste deel van Voskuil en verdween ook weer vrij snel achter die hopeloze berg leesvoer.

Vanwege de vele jaren dat ze les op de conservatoria van 's Gravenhage en Utrecht had gegeven kende ze vele musici. Ivo Pogorelic kwam langs als hij in de buurt was. 's Middags nog groen van de misselijkheid, anders dan ziek heb ik hem nooit ontmoet, en 's avonds in het Concertgebouw achter het klavier weer als een jonge god.

Bij het ordenen van allerlei materiaal werd er opeens aangebeld. De man die voor de deur onder de stoep stond - onder, want de statige dubbel stoep leidde naar de bel étage en zij woonde beneden, 'sous' - zou ik zo gauw niet binnen gelaten hebben maar hij liep meteen door en werd hartelijk begroet. Het was Melle, de schilder wiens werk, vol penissen, ik kende door het Stedelijk. Hij had ooit, maar dat was alweer een jaar of twintig terug, geld geleend en nou had ie eindelijk eens wat gevangen van de belasting - kopers van zijn werk waren er toen nog niet zo veel - en kwam dus een joetje of wat terugbrengen. 'Aanpakken en in drank omzetten', luidde zijn advies. Het zou opgevolgd worden, ten dele althans.

Melle

Veel onderzoek, nodig voor het schrijven van de biografie van Arthur van Schendel en de daarop volgende boeken over Witsen, de Tachtigers en Willem Kloos deed ik met Kennie samen. Het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum was toen nog gehuisvest in een oud pand in de Juffrouw Idastraat. Gerrit Borgers was directeur en hij genoot daarvan. Besprekingen duurden kort en werden dan veel geanimeerder voortgezet in een bistro of een beter visrestaurant. In het gebouw was het een ordeloze puinhoop. Tot in de fraaie rococokamer van mijnheer de directeur stonden de nog onuitgepakte en ongesorteerde dozen met letterkundige nalatenschappen. In de dozen 'Greshoff' zaten honderden brieven, pakken manuscripten, drukproeven en foto's. Op die foto's waren nummers ten behoeve van de latere catalogisering aangebracht. Nu moesten ze nog bestudeerd worden, 'zodat we weten welke personen daarop afgebeeld zijn', zei Borgers. 'Dat zie je toch', antwoordde Kennie, 'dat is Dick met Greshoff en Pappa ... en dat is dat Italiaanse vriendinnetje van Eddy, kom hoe heette die ook alweer? ... en dát, dat ben ik'. Die foto deed ze niet terug maar verscheurde het ding. Verschrikt legde Gerrit Borgers uit dat zoiets niet de bedoeling was, het betrof hier materiaal van letterkundige belang. 'Onzin, het zijn gewoon kiekjes van die nare man en ik heb er geen zin dat ze later in een of ander boek terecht komen.'

Arthur van Schendel

Jan Greshoff

Ze mokte omdat verder verscheuren haar verboden werd en zei in de trein terug dat ze wel eens terug zou gaan 'om alles nog eens goed te bestuderen' en dan die stomme kiekjes alsnog zou verscheuren. Dat heeft wat jaren geduurd maar ze heeft het gedaan.

In Leiden was op het Rapenburg het Prentenkabinet. Daar had Ingeborg Leyerzapf het beheer over de collecties. Met wat studenten was ze bezig geweest een en ander te ordenen maar het verschil tussen Breitner en Witsen en anderen was nog niet in alle gevallen duidelijk. Een van de onderschriften luidde: 'Man van S.B.' Wie is dan wel die S.B.? Dat weten we niet, maar we hebben enkele foto's van haar als bruid en op die foto's kijkt ze helemaal niet vrolijk. Dus noemen we haar de sombere bruid.

Het bleek Rachel Mendes da Costa te zijn, getrouwd met een van de Tachtigers, Sam. Aletrino. Een huwelijk dat zes jaar later eindigde met haar zelfmoord.

Een van de onthullendste foto's had Kennie zelf in haar bezit. Een aardige foto van een jongeman, haar vader in de jaren negentig, met een bolhoed op en vergezeld van twee fraai geklede jonge vrouwen. Met potlood had Annie, Van Schendels tweede vrouw, achterop geschreven: 'Arthur in Engeland met de dames Sleigh.' Eigenlijk waren de beide dames onbekend maar blijkbaar had Annie gedacht: Arthur is nog zo jong en hij is in Engeland want hij draagt een bolhoed. Wie kende hij ook alweer daar in Engeland? Ach ja, de tekenaar Bernard Sleigh! Dan zijn dit dus de dames Sleigh.

Sam Aletrino

Maar alle Tachtigers droegen in de jaren negentig bolhoeden en bovendien zaten beide jonge vrouwen op iets wat bij nader toezien leek op een molensteen. Dus toch niet in Engeland maar iets eerder nog in Amsterdam? Het gebouw achter Arthur leek me achtkantig en dus een molen. De archivaris van Amsterdam, Mr. Van den Hoek Ostende, was een kenner van molens en wist meteen dat dit een achtkanter met wateronderdoorgang was, waarvan er maar drie in Amsterdam waren geweest. Het bleek de voormalige 'lompenmolen' te zijn die iets achter de huidige Centuurbaan had gestaan. En de beide vrouwen waren Truus en Dientje Coorengel. Dien trouwde later met Hein Boeken, kreeg een kind en verloor het weer. Dat verlies voerde haar in een verdriet dat ze niet meer de baas kon en naar een ondergang in angst en waan. Op een nacht maakte haar man, op haar veelvuldig herhaalde verzoek, een einde aan haar leven. Hij verdween in de gevangenis, vertaalde er Thucydides maar werd vrijgesproken. Het eerste vonnis in Nederland met vrijspraak na het plegen van euthanasie.

Haar zus was de eerste liefde van Van Schendel. Op zestienjarige leeftijd, in de winter van negentig, zwierven ze door Amsterdam. Later waren ze verloofd maar in de herfst van 1902 verlaat Arthur haar en trouwt onverwacht met Bertha Zimmermann. Daarvan wist de latere mevrouw Van Schendel blijkbaar niets en het ontging haar ook dat haar man, die zo rustig in de zijkamer vlak achter haar zat te schrijven, in enkele van zijn grootste romans, *Een Hollands drama* en *De wereld een dansfeest*, bezig

Bernard Steigh

was die tragedie opnieuw gestalte te geven. Voor de dochter waren dit soms pijnlijke ontdekkingen. Pijnlijk zoals de keer dat ik haar moest vertellen dat het vlak voor het eindexamen verlaten van de toneelacademie niets te maken had met, zoals in de familie verteld werd, de lengte van de jongeman maar met ervaringen met een 'Fransche zangeres' en drie maanden verblijf in een inrichting voor 'zielszieken'. Pijnlijk toen de onafgestempelde kaartjes voor een vlucht naar Amerika opeens opdoken en niets te maken bleken te hebben met het dappere verhaal dat daarover verteld werd.

Verhalen! Wat zochten we veel mensen op om naar hun verhalen te luisteren over die verdwenen wereld en over hen die zij nog gekend hadden, mensen die namen waren geworden. In de Pijp zochten we de adressen op waar ze gewoond hadden, Kloos, Gorter, Boeken en Van Schendel. Oude foto's moesten gedateerd worden door tuinhekken, schuttingen of balconnetjes met elkaar te vergelijken.

Annie van Schendel - De Boers

Ik kwam er achter dat in de Van Woustraat nog een dochter woonde van Mientje Sasbach, de toneelspeelster waar Arthur van Schendel in de zomer van 1892 zo mateloos verliefd op was dat hij al zijn geld dat hij niet had, besteedde aan een stroom cadeautjes voor haar: de rozen verwelkten, de etsen en de Japanse prenten werden later weer teruggebracht aan de kunsthandelaar E.J. van Wisselingh op het Rokin en de boeken ... trof ik opeens aan in een antiquariaat op de Willemsparkweg. Een hele rij, bijna voor niets want de antiquaar kon natuurlijk niet weten wie in die boeken zulke uitvoerige opdrachten aan ene Mientje geschreven had. In zwierige krulletters stond er alleen 'je Arthur' onder. Bovendien hadden alle boeken waterschade geleden. Hij had 'de hele partij' gekocht van een nabestaande, de oude mevrouw zelf was in de brand omgekomen. Ik herinnerde me nu in de krant over die grote brand gelezen te hebben en begreep dat het bezoekje niet meer gebracht kon worden. Nu staat bij mij een rij boeken, zoals *Verzen* van Verwey, waarvan alleen ik nog, ontroerd, weet dat die vreemde rode strepen afkomstig zijn van de waterschade, van het exemplaar van *Mei* van Gorter, in bloedrode band, dat ernaast stond en waarin een verliefde jongen ooit de mooiste verzen voor haar overgeschreven had.

Albert Verwey

Herman Gorter

Hein Boeken

Niet altijd was het te laat. De oude heer Nijkerk had de heusheid ons te woord te staan - zo drukte hij zich uit. Over de negentig was hij en had in de jaren dertig als gefortuneerd staalfabrikant vele letterkundigen ondersteund. Nu leefde hij in een appartement op stand, zéér op stand, vlak achter het Concertgebouw. Je waande je in Wahnfried, de villa van Wagner. Na de ontvangst in de hall door een keurig dienstertje in het zwart met wit gesteven schortje en kapje, werden we de kamer, een zaal met in halfduister gehulde eikenhouten boekenkasten, binnengeleid. Daar zat de oude heer, in een fauteuil en met een plaid over de benen. Naast hem de 'gezelschapsdame', die zich, nadat een ander dienstmeisje het zilveren theeservice had gebracht en petitfourtjes gepresenteerd had, bescheiden terugtrok.

Het gesprek kwam maar moeizaam op gang. 'Hoe was uw naam ook alweer', informeerde de oude heer enkele keren. 'Niet dat het er iets toe doet', voegde hij daaraan toe.

Ik kende voldoende Nederlands van vóór de oorlog om te begrijpen dat hij niet bedoelde dat mijn persoon of naam hem geen enkel belang inboezemde maar dat hij mij op het hart bond achter zijn vraag niets anders te zoeken dan doodgewone belangstelling, er stak verder niets achter. 'Ik zeg dat maar om het gesprek wat op gang te houden', verzekerde hij.

Arthur Schoonenkamer

Deze man had Kloos nog in de, waterige en starende, ogen gezien - ogen die al lang niets meer in deze wereld zagen - en zijn hoge, helle stem gehoord; deze man had gewandeld met Van Schendel en had samen met hem een abonnement gehad op de zomeravondconcerten in de tuin achter het Concertgebouw; deze man had Eddy du Perron geholpen - deze man had alles gedaan waarnaar ik soms verlangde en hij wist er niets meer van. Boeiender was het contact met Eduard Reeser, emeritus in de muziekgeschiedenis en beheerder van de nalatenschap van Alphons Diepenbrock. Hij was een krasse tachtiger toen ik hem voor het eerst, in zijn villa in Bilthoven, opzocht. Een kamer met een Bechstein vleugel, wanden met overvolle boekenkasten tot aan het plafond reikend en één wand geheel van glas met uitzicht op een tuin als een park. Hij had wat materiaal voor me klaargelegd en per telefoon laten weten wel een halfuurtje ter beschikking te hebben. Maar ik viel bij hem in de smaak: een jongeman met wie je over Nietzsche en Schopenhauer kon spreken! Bijzonder. En over Mahler en Mengelberg ook al. Héél bijzonder! En u publiceert ook nog over de Tachtigers? Jawel, professor. Kijk eens aan, kijk eens aan. Kan ik u wat laten inschenken? Zelf was hij na de thee toe aan een borrel, de kruik kwam op tafel en er werd met gulle hand geschonken. Toen ik met smaak van de oude genever nipte viel ik pas echt in de smaak. Het bezoek liep uit, de avond viel en de maaltijd werd geserveerd. Bij het weggaan bleek de jonge mijnheer ook nog Beethoven op de vleugel te kunnen spelen. Reesers vertrouwen in de toekomst leek hersteld.

Willem Kloos

Bij een van de volgende bezoeken vertelde hij over de zenuwziekte van Mahler, een logeerpartij bij Mengelberg in Zwitserland, over de laatste jaren van Pet Tideman (de man die als student Kloos naar diens ondergang begeleidde) en over de aanvang van zijn grote onderneming: de publicatie van de correspondentie van Diepenbrock. Nog tijdens de oorlog was hij naar Lodewijk van Deyssel getogen om te verzoeken om inzage in diens briefwisseling met Diepenbrock en anderen. Mijnheer Thijm woonde toen in Haarlem bij een juffrouw op gemeubileerde kamers en had al zijn hebben en houden op laten slaan in kisten, tientallen kisten, in een schuur. Mijnheer Reeser mocht gerust eens een kijkje nemen, hoor, het stond hem vrij, voor mijnheers studie, 'wat rond te snuffelen'. Met de sleutels van het pakhuis en met slechts één uur de tijd voor zijn trein naar Parijs af zou reizen ging Reeser naar de bedoelde plek. Inderdaad, tientallen op elkaar gestapelde zware kisten, kisten zoals koloniale die gebruikten als ze zich inscheepten voor de Oost. Met de moed der wanhoop, zoals dat heet, werd de eerste kist geopend en daar trof Reeser, tussen een stapel bewaarde manchetten en boordjes, keurig met een lint samengebonden, de vrijwel complete gezochte correspondentie aan.

'Soms zit het mee. Zal ik u nog eens inschenken? Maar dan loopt het weer tegen. De dagboeken van Gijs van Tienhoven bijvoorbeeld, waarschijnlijk de boeiendste bron over het leven van tal van kunstenaars van het fin de siècle, worden bewaard in een kluis in de U.B. van Leiden

Lodewijk van Deyssel

en ze mogen pas ná 2010 geopend worden. Dát haal ik niet meer. Wilt u mij beloven op nieuwjaarsdag van dat jaar naar Leiden te gaan? Ik ben wel jaloers op u!

De tijd glijdt verder, de belofte zal ongeveer zeventien jaar geleden gegeven zijn. Ik leef nog, en Eduard Reeser ook. Misschien wordt hij de derde man - na W. en Hammacher - die ik bij zijn honderdste verjaardag feliciteren mag.

Eén keer nam Reeser mij mee naar Thea Vermeulen, de dochter van Diepenbrock. Het werd een botsing: zij wantrouwend en ik te links, in beide betekenissen van dat woord. Ik kende nog niet de pas jaren later uitgegeven liefdesbrieven van en aan haar van Matthijs Vermeulen, die mengeling van wordend geluk en wanhoop. En ook nog niet het door Reeser verzorgde achtste deel van de *Brieven* van haar vader met daarin diens eigen weerbarstige verslag van zijn grote liefde, voor een ander dan haar moeder.

Soms is het verleden bijna onder handbereik. Zoals door die vrouw uit Franeker, die ons nog te vertellen had over de ontmoeting tussen haar pleegvader en Arthur van Schendel op de Wereldtentoonstelling in Amsterdam, in 1895. Soms is het zelfs hartverscheurend nabij: door het nichtje van Truus Coorengel dat vertelde over haar logeerpartijtjes als jong meisje bij oom Hein en tante Dientje in Hilversum. De angst van het kind als 's avonds de altijd zwijgende Hein Boeken door het huis

Alphous Diepenbrock

gaat met kettingen en sloten en alle deuren drievoudig vergrendelt. Omdat tante altijd zo bang is ... voor haar dode kindje.

Zij vertelt dat ze in het huis in de Van Breestraat van haar ongetrouwd gebleven tante Truus pianoles kreeg. Ze speelde prachtig en soms zong ze erbij, altijd de liederen vol van weemoed van Chopin. Ik had die liederen nog nooit gehoord maar herinnerde me dat Marion in De wereld een dansfeest nadat ze verlaten werd haar verdriet uitte door zichzelf bij het zingen te begeleiden - bij de liederen van Chopin.

Hoe haar broer Jacques op straat Van Schendel was tegengekomen en hem verteld had over het sterven van zijn zuster. Hij had zich afgekeerd en gezegd: 'Had het maar verzwegen.'

Zwijgen deed ook een ander familielid, een oude vrouw die ik opbelde om van haar iets te horen of een afspraak te maken. Wat ik hoorde was slechts het tikken van een klok, een pendule, en haar aarzelende en naar adem zoekende stem. Na lange stiltes waarin slechts dat tikken van de tijd klonk beloofde ze, als het weer wat beter met haar ging, wat te laten horen. Twee weken later zag ik haar overlijdensadvertentie. Het tikken van de klok hoor ik soms nog.

Ook Freddy Batten was een deceptie. Batten, vriend van Du Perron en Ter Braak, medeverzorger van hun briefwisseling, de man die het ontbrekende hoofdstuk van *Het land van herkomst*, *Ontmoeting met Jane*, bezat: wat die niet allemaal vertellen kon! En hij vertelde, in geuren en kleuren, telkens als we elkaar ontmoetten in de *Cave Elvonne*, op de hoek

Frédéric Chopin

van het Singel naast de Universiteitsbibliotheek. Hij schreef er trouwens ook een proefschrift over. Zeker! Daar was hij al zo'n dertig jaar mee bezig maar het was nu bijna af. Tal van documenten van 'die kerels' had hij nog. Gewoon thuis, kom maar eens een keer kijken. Of beter, je krijgt iets van me. Het zakboekje van Van Schendel met talloze, héél interessante aantekeningen.

Het was prachtig allemaal maar het kwam er maar niet van. Telkens hoorde ik meer over de dissertatie, op één haartje na af nu, en over die uiterst onthullende aantekeningen in het zakboekje. Tot de dag kwam dat Fred Batten geen koffie meer kwam drinken en ik van Kennie hoorde dat hij gestorven was. En de dissertatie dan? Daar was hij, bleek nu, zelfs nooit aan begonnen. De verhalen die hij mij verteld had waren bijna allemaal even kleurrijk als volkomen onbetrouwbaar. Wel jammer, zeker van zo'n mooi en hartverscheurend verhaal over de begrafenis van Willem Kloos, of over de geestesverschijning van.

Jacques Perk. Of het verhaal dat de jong gestorven dichter bijna een halve eeuw later herbegraven moest worden en dat, behalve de vader, de oude dominee Perk ook de jonge letterlievende student Fredje Batten daarbij aanwezig was. Hij was de laatste sterveling op aard die Jacques Perk nog gezien had! 'Zijn gulden haren! Zijn nog zo goed herkenbare gestalte. Zijn kledij!'

Zou het ook te bejammeren zijn dat ik in het boek over Willem Witsen en zijn vriendenkring goedsmoeds één zijner verhalen opnam? Over de wijze waarop de laatste verloving van Willem Kloos tot stand kwam. Willem moest naar 's Gravenhage om de hand van zijn aanstaande gade te gaan vragen. Kloos was toen een verlopen bohèmien, sinds kort uit de rijksinrichting voor geesteszieken te Utrecht ontslagen, en de gade was een Haagse freule, een met de dichter dwepende jongedame met literaire aspiraties. De vrienden kwamen in het geweer om Willem tenminste één dag redelijk nuchter te houden en te zorgen dat hij niet al te wankel op de deftige Haagse stoep zou verschijnen. Dat ging allemaal uitstekend en het verzoek aan pappa om de hand van de door hem, naar hij schuchter verklaarde, aanbeden jongedame werd gedaan. Daarna bleef het minutenlang stil, doodstil in de kamer. Pappa staarde hem slechts aan, of liever, staarde naar diens schoenen. In der haast had Willem twee rechterschoenen, een lichtbruine en de ander dofzwart, aangetrokken. De verhalen van Batten die ik weer aan Harry Prick vertelde werden meewarig aanhoord en vervolgens van treffende noten

Jacques Perk

voorzien. Perk werd wel herbegraven, jaren na de dood van zijn vader en ver vóór de geboorte van Batten. Ook dat van die schoenen, dat kón toch echt niet waar zijn.

Maar dat zakboekje van Van Schendel, dat heb ik tenslotte van de weduwe Batten toch gekregen. Er stond op al die blanco pagina's ergens maar één woord: vrijdagmiddag. In het handschrift van Batten.

Over het menselijk leven werden al veel metaforen bedacht, de meeste helemaal niet zo geruststellend: de ééndagsvlieg, de grot van Plato, de waan van een droom. Toen Hegel de tragedie over Wallenstein van Schiller had gezien, over een leven vol belofte, macht en mogelijkheden, een leven dat doelloos eindigde door de dolk van een moordenaar, riep hij uit dat dit helemaal geen tragedie was. Levendige taferelen met figuren vol leven en dan de dood, die als het doek over dat alles valt. Dat is helemaal niet tragisch, dat is ontzettend. In een tragedie gaat het ergens om, het raakt je en doet je wat. In het leven gaat het nergens om, wat je doet of laat, wat je raakt of niet, het maakt niets uit want alles raken we kwijt. Wat we ook zagen, wie we ook met liefhebbende ogen volgden, het gaat voorbij en verdwijnt in het niets.

Wat kortstondig, koortsig gekakel tussen ons verschijnen eens en het weer verdwijnen. Een ooit dat eenmaal verdwenen is alsof het nooit geweest was.

Willem Kloos

Alles gaat aan ons voorbij en niets in ons leven blijft bij ons. Je kunt de mensen doden, maar je kunt ze niet in iets anders veranderen. Wij zijn broos en veeg. Wat we ook van ons leven maken, maakbaar is ons bestaan tenslotte niet, breekbaar wel. Zelfs de man die voor Nietzsche als zijn voorbeeld voor de betere mens, de Uebermensch, genomen werd, Cesare Borgia, bekende in de laatste weken van zijn leven aan Macchiavelli - die hem in *Il Principe* ook al als de voorbeeldige prins geschetst had - dat hij weliswaar aan alles gedacht had en voor alle mogelijkheden zijn maatregelen had getroffen, maar alleen geen rekening met de mogelijkheid had gehouden 'di stare anche lui per morire', dat hijzelf op de rand van de dood zou staan.

Een van de mooiste verhalen over de gehechtheid aan het leven, een hechting die naar de ondergang zal leiden, is van Prosper Mérimée. Die mengeling van liefde en dood beschreef Mérimée al in het verhaal over de noodlottige liefde van een Fransman voor het Spaanse fabrieksmeisje Carmen. Bizet maakte er een van de populairste opera's van. In *Columba* wordt hetzelfde verhaal verteld, ook daar in een zuidelijke omgeving, Corsica, en daar met jalousie en eergevoel als thema's. Maar het mooiste verhaal van zijn hand is *De Venus van Ille*, over de verloving van een man met een beeld, een antiek beeld van de godin. Het verhaal is veel te mooi om op een povere wijze na te vertellen, hoewel ik dat al vaak deed, en zeker de nachtelijke komst van

Macchiavelli

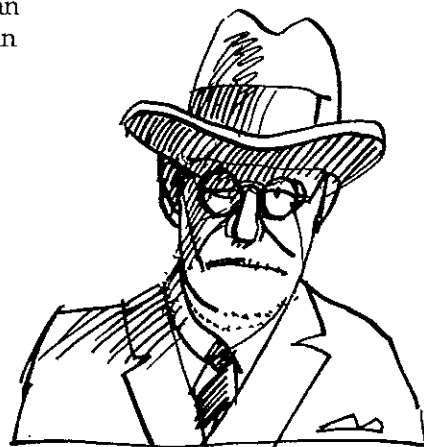
het beeld om de haar ontrouwe minnaar te doden, is zo geheimzinnig en hardvochtig dat het onnavolgbaar is. Hij baadt in zijn bloed maar het beeld staat, onbewogen natuurlijk. Het staat zoals het beeld van de Commandeur met het lijk van Don Giovanni aan zijn voeten.

Mérimée was, behalve een groot schrijver, eigenlijk van beroep kenner van de oudheid, archeoloog en conservator. Hij zal wel geweten hebben waar het gegeven vandaan kwam.

De verminkte schoonheid van de oudheid heeft vele eeuwen lang dubbele gevoelens gewekt: de schoonheid die angst inboezemde en juist daarom onweerstaanbaar aantrok. Het verbod als bron van het verlangen, zou Freud geformuleerd hebben.

In de duistere eeuwen was schoonheid bedrieglijk, de glans van het gore. Pas magister Gregorius durft te bekennen in Rome een beeld van Venus gezien te hebben dat een onbekende begeerte bij hem wekte - *nescio quam magicam persuasionem* - en hij bekent haar, hoewel ze op een grote afstand van zijn herberg opgesteld stond, drie keer te hebben bewonderd.

Het was ook wel wonderlijk, een heidens beeld, een vrouw, naakt en zondig en toch onweerstaanbaar. Alleen in de door Augustinus bewaarde traditie van Plato werd schoonheid gewaardeerd. Hier op aarde is natuurlijk niets echt schoon, alleen Hij, de Eeuwige verdient het om bij uitstek schoon te heten. Wat onder de maan is, staat te laag en de maan geeft slechts een vaal schijnsel op deze, onze werkelijkheid, het meeste in

Sigmund Freud

de duisternis latend waarin het hoort. De ware schoonheid schuilt in zedigheid en vroomheid, geloof en gebed. Schoonheid is een gave van de Geest en toont zich niet, laat staan in praal en pronk, maar is innerlijk. Uiterlijk schoon is bedrieglijk en haar ware gezicht zonde en wellust.

Maar toch, soms valt het een middeleeuwer op hoe gruwelijk lelijk de aardse gestalte kan zijn van een vroom man. Als keizer Heinrich III de mis bij de bisschop van Keulen bijwoont, merkt hij op 'wat een gore boerenpummel dat toch is; hoe kan God nou zo'n gruwelijk misbaksel de mis op laten dragen?' De antieke gedachte van Plato dat het schone en het goede samengaan, blijft ook deze christen achtervolgen en voor raadsels plaatsen.

Over dat raadsel gaat het verhaal dat Mérimée eeuwen later weer op zijn wijze vertelde, het verhaal over de verloving van een man met een beeld. Een verhaal niet slechts over een voorval maar over de mens, want welke man heeft zich niet verliefd in een beeld? De werkelijkheid is toch juist zo boeiend omdat wij er beelden van maken?

De mooiste vrouw die ik ooit ontmoet heb, is Ilaria Guinigi-Del Carretto. Ze werd in de winter van 1407 op 1408 gemaakt door Jacopo della Quercia en ligt op de sarcofaag waarin ze ooit gelegd werd in de oostbeuk van de San Martino in Lucca. Ik zag haar met Veerle, die toen nog niets zag, want ze was nog een luierskindje en ze moest poepen. In de nabije biechtstoel verschoonde ik Veer, hield mijn ogen niet af van haar, verregaand gestyleerde, schoonheid, en liet, meen ik, de poepluier in de biechtstoel liggen maar nam haar beeld mee.

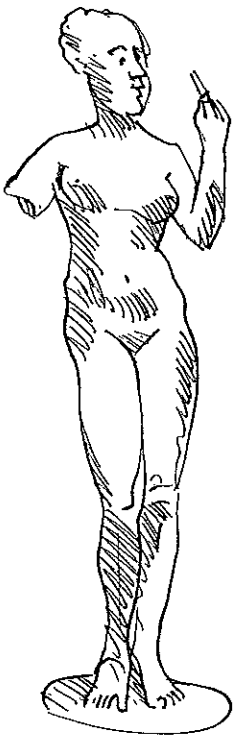
Het verhaal, uit de sfeer van de *Mirabilia Urbis Romae*, kennen we uit de *Gesta regum Anglorum* van de monnik van Malmesbury. Elfde of twaalfde-eeuws is het en eigenlijk eeuwig.

Een jonge Romein uit een senatoriaal geslacht viert zijn bruiloft. Na de bruidsmaaltijd leggen de jongemannen hun gewaden af en gaan buiten een balspel doen. De kostbare huwelijksring steekt de bruidegom even aan de vinger van een beeld. Als hij de ring er later weer af wil halen houdt het beeld de vinger gekromd en lukt het niet meer. De jongeman is hevig ontsteld en durft niemand hierover iets te zeggen.

Als het duister van de avond valt gaat hij met een vriend nogmaals naar

Ilaria Guinigi - Del Carretto

Venus

het beeld, dat heeft de vinger nu gestrekt en de ring is verdwenen. Onthutst gaat de man weer naar binnen en als hij wat later naast zijn bruid op het huwelijksbed gaat liggen strekt zich een soort kille nevel tussen hen beiden. Een stem fluistert: 'Ik ben het, Venus, die je de huwelijksring toestak die ik nooit meer los zal laten.' Door het beeld, stem en nevel, werd elke echte band onmogelijk.

Als de man eindelijk besluit zijn verwanten te vertellen wat er is, kent een van hen de naam van een demonische priester. Die aanhoort het verhaal en schrijft voor veel goud de verlossende brief. Met die brief moet de jongeman in het holst van de nacht ver buiten de stad op een kruispunt van wegen gaan staan. Daar trekt hem dan de helleschaar voorbij en ziet hij het helse wijf, hoerig naakt op een paard en slechts met kroon en ring getooid. Zwijgend geeft de bruidegom aan Satan zelve de brief die zo dwingend is dat deze Venus gebiedt de ring terug te geven.

De demonische priester biecht de paus zijn misdaden op en sterft aan de vele wonden die hij zichzelf toegebracht heeft. Palumbanus heette hij. In de Duitse Keizerskroniek treffen we een variant aan die wat explicieter is. De monnik verzwijgt de naam en zelfs de sexe van het beeld, de kroniekschrijver, die omstreeks 1146 schreef, vertelt over het bezoek van enkele Romeinse jongelingen aan een ruïne, een tempel met

het beeld van Venus er in. De jongeman verzwijgt zijn belevenis maar de ontbrandde begeerte kan hij niet meer blussen, dag en nacht droomt hij er van 'daz daz pilde bī im laege'.

Hier is het ook niet de godin maar de man die actief is. Ook hier moeten er hogere machten aan te pas komen om de magische banden tussen man en beeld te verbreken.

Het verhaal werd, zegt de Engelse monnik, in zijn, de elfde, eeuw door elke moeder in Rome aan haar kinderen verteld. Later verbreidde het zich in tal van varianten over heel Europa. Het Nederlandse verhaal over de non Beatrijs die op een zwoele voorjaarsnacht haar klooster verlaat en de stem van de liefde volgt, is een van de mooiste. Na zeven jaren keert zij terug naar haar klooster, waar haar afwezigheid niet opgemerkt is omdat de heilige maagd haar taak overgenomen had en het kloosterklokje, het klokje van gehoorzaamheid, geluid had.

Verhalen maken de werkelijkheid pas boeiend. Niets raakt ons werkelijk dan slechts dat waarover het verhaal gaat, waarover wij of anderen iets te vertellen hebben. De wereld krijgt pas betekenis als er iets over gezegd wordt, het vele om ons heen zou ons ontgaan als er niets over gezegd, verteld werd. Een verhaal is als een ring. Pas door het verhaal kennen we het verlangen en de vervulling.

Beatrijs

Wie de gelukkigste mens aller tijden was, is nergens te vinden. Toch ken ik hem wel. Het was een Duitse schoolmeester. Hij leefde in Weimar in de negentiende eeuw en kon zich nog herinneren dat hij ooit, als klein joch, door een geopend poortje in een tuin was gekomen waar hij verrukt tussen de bloemen rondgekeken had. Hij schrok toen een oude, statige man hem vroeg wat hij hier kwam doen. Die leidde hem toen aan de hand door de tuin en wees op allerlei bloemen en struiken en vertelde er iets over. Die man was, zo begreep hij later, Goethe. Toen hij zelf oud was en zijn leven gesleten had als schoolmeester in het kleine Weimar kwam er op een dag een man in een soort witte kiel met een riem er omheen en rijlaarzen aan zijn klas binnen en vroeg in slechts Duits of hij de schriftjes van de kinderen eens in mocht zien. Het bleek een Russische landedelman te zijn, graaf Leo Tolstoj. In je leven Goethe én Tolstoj gezien en gesproken te hebben! Gelukkige sterveling!

De zomer van het jaar 1955 brachten wij door aan het strand van Noordwijk. Ik was toen net acht en een tenger jongetje met een beetje meisjesachtig lang, sluijk haar. Iets verder dan ons zat een ouder Duits echtpaar in een grote strandstoel. Een heer die elke ochtend na wat

Johann Goethe

Leo Tolstoj

verpozing langs de vloedlijn gezocht te hebben in de dubbele strandstoel ging zitten, daar een soort wandtafeltje uitklapte en begon te schrijven. De hele ochtend zat hij daar te schrijven, af en toe opkijkend naar de wolken of starend naar de zee. Ons spel en onze stemmen deerden hem niet, integendeel, leek het, hij richtte vaak zijn blik op ons, op mij.

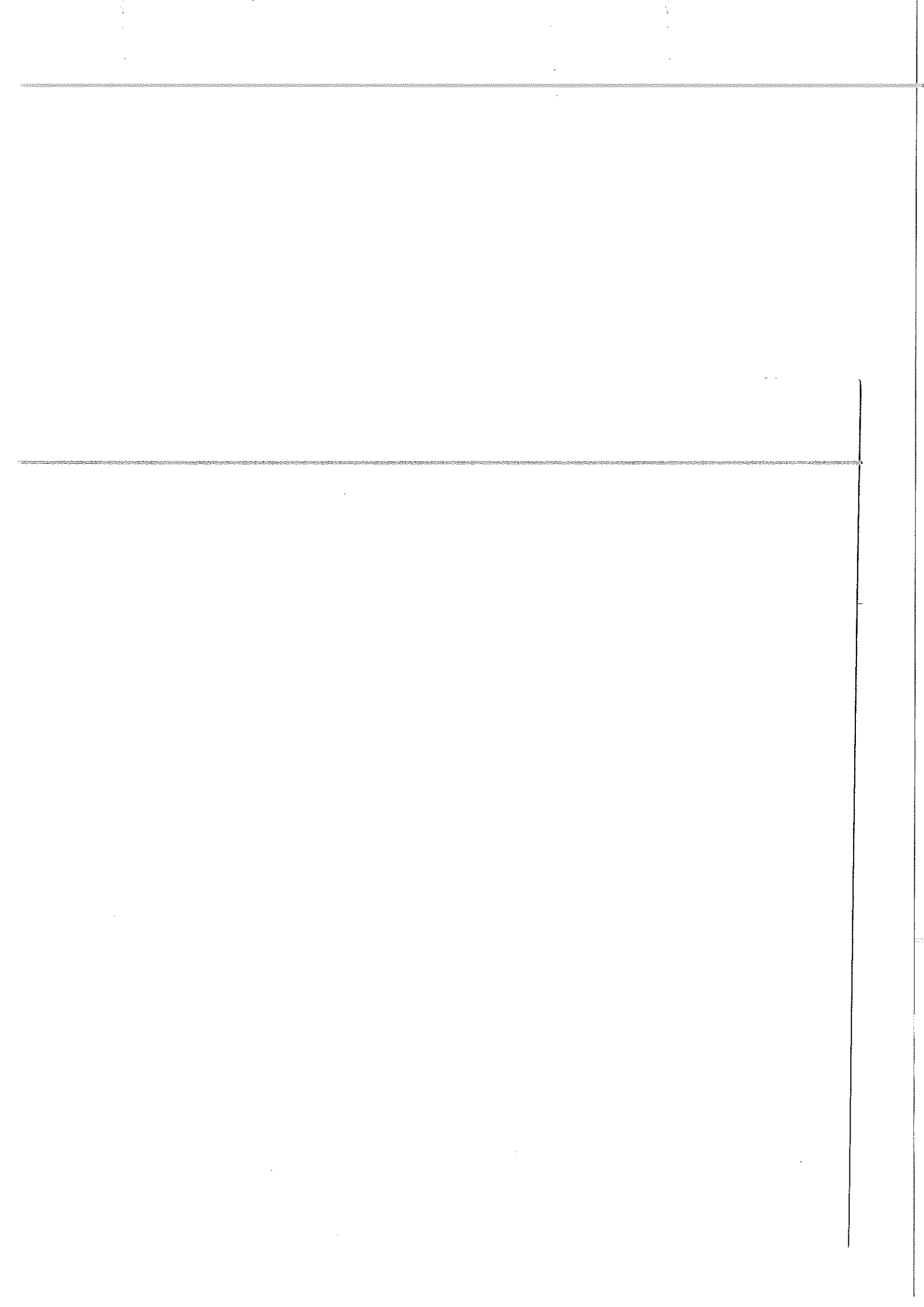
'Du, ach mein Bube, so schön, Tadzio gar zu ähnlich,' hoorde ik hem mompelen. Zijn vrouw keek hem aan als verweet ze hem iets.

Ik rende op mijn blote voeten en in mijn gestreepte, linnen zwembroekje, een soort sjaaltje om mijn hals, naar het water van de zee. Even leek het of de man wilde opstaan om achter mij aan te gaan. Maar zijn lichaam zonk terug in de badstoel, zijn ogen staarden als zagen ze niet meer hier maar verder, veel verder. Aarzelend bleef ik even bij de vloedlijn staan, het hoofd gedraaid en mijn hand op een heup. Toen liep ik door. De kin van de man zonk op zijn borst. Achter mij hoorde ik de stem van de vrouw: 'Thomas ... Thomas!'

Dat was mijn eerste geluk, wat zal het laatste zijn?

Charles Vergeer (1947), vader, schrijver en docent.
Publicaties in boekvorm:

- Knapenliedboek (vertaling van Moysa paidikè van Strato van Sardeis), 1976, 1979.
- De laatste woorden van Prins Willem, 1980.
- Friedrich Nietzsche: Uit mijn leven, 1982.
- Arthur van Schendel en zijn vrienden, 1983.
- Arthur van Schendel, 1983.
- Willem Witsen en zijn vriendenkring. De amsterdamse bohème van de jaren negentig, 1985.
- Als een akker in de winter. Over het denken van Herakleitos van Efese. (dissertatie), 1986, 1987.
- Willem Kloos: Wrok- en wraaksonnetten, 1987.
- Gewezen en gemaskerd, 1988.
- Verloren tekens, 1989.
- Eerste vragen. Over de Griekse filosofie, 1990.
- Toen werden schoot en boezem lekkernij. Erotiek van de Tachtigers, 1990.
- Nacht, neem mij aan, 1991.
- Totdat wij achterovervallen, koud, 1992.
- Aanwezigheid, 1993.
- Een naamloze, Jezus de Nazarener, 1993, 1997
- Verwonderd omzien, 1993

- In zijn aangrijpende eenzaamheid, 1994.
- Vragend verder, 1994, 1995.
- Verlangen naar werkelijkheid, 1994.
- Waterdun omhuld, 1994, 1996.
- Een verlies van vleugels. De filosofie in het oude Rome. 1995.
- Op de grond geschreven, vier colleges over het begin van de filosofie, 1995, 1996.
- Het laatste gesprek, 1995.
- Afdaling in het ongewisse. Over het denken van Cornelis Verhoeven, 1996.
- Het panterjong, 1996.
- De doornenknaap, 1997.
- Binding en betekenis. Een filosofie van de zorg, 1997.
- Er op bedacht dat alles brak, op zoek naar identiteit, 1998.
- Tussen wand en wand, 1998.
- Een fragment, 1998.
- De blauwe weg, over de verhouding van mens en natuur in de filosofie, 1999.
- Alles breekt, zelfs de glazen. Goethes gesprekken met de kanselier, 1999.
- Op zoek naar identiteit, 2000.
- Vragen naar zin, 2000.
- Het Panterjong. Leven en lijden van Jezus de Nazarener, 2000.
- Als een kreet, 2000

Colofon:

De tekst Gezegd en gezwezen verscheen in
het voorjaar van 2001, en werd uitgegeven
door Fontys Hogescholen te Eindhoven.

De oplage bedraagt 550 exemplaren,
bestemd voor collegae en vrienden.

Ontwerp en illustraties: Jack Vreeke

Jack Vreeke
Docent beeldende vorming
Fontys Hogeschool Sociaal
Pedagogische Hulpverlening,
Beeldend kunstenaar

Jack Vreeke

